

М. С. Ноғайбаева

ӘМІР ТЕМІР ТҰСЫНДАҒЫ ШАҒАТАЙЛЫҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР ТУРАЛЫ

Тарихи әдебиеттерде Шағатай ұлысының тұрғындарын шағатайлықтар деп атау орын алған. Бұл атау осы кезеңдегі «көшпелі өзбектер», «ноғайлар», «шайбанилер» деген этносаяси қауымдастықтардың бір түрі. Ол негізінен Шағатай ұлысының аумағына кірген жерлердің тұрғындарын құраған жергілікті отырықшы және көшпелі тайпалардың ортақ атауы ретінде қолданылады. Сондықтан, олардың да қазақ халқының қалыптасуының соңғы кезеңін зерттеу барысында алар орны ерекше. Бірақ уақыт өте келе Моңғол империясының ыдырау процесі басталған тұста шағатайлықтар да Мәуереннахр және Моғолстан тұрғындары ретінде екіге бөлініп кетті. Мәуереннахрлық шағатайлар Моғолстанда қалған тұрғындарды «жете» немесе қарақшылар деп кемсітіп атаса, Жетісулық шағатайлар Мәуереннахр тұрғындарын «каранаус» деп атап жақтырмаған [1]. Әрине түбі бір туыс тайпалардың өзара бұлайша бөлінуінің негізінде олардың сонау ғасырлардан бері шаруашылық түріне байланысты қалыптасқан салт-дәстүрлері жатыр. Енді осы шағатайлықтардың этникалық құрамының әмір Темір билігі тұсындағы өзгерістері туралы мәліметтерді талдап көрсек.

Шыңғыс хан өз ұлдарына жермен қатар әскер бөліп берген кезде, Шағатайға бөлінген 4 мың әскердің 2 мыңы жалайырлар болған. Шағатайға бөлінген әскерді Мүке есімді Жалайыр тайпасынан шыққан әмір басқарған [2]. Ортағасырлық тарихшы Ибн Арабшахтың жазуынша Шағатай ұлысындағы ең басты төрт тайпа: арлаттар, жалайырлар, каучиндер мен барластар болған. Соның ішінде жалайырлар Ходжент маңына орналасқан әрі жалайыр тайпасының басшысы осы аймақтағы ұлыс билеушісі ретінде қызмет атқарған [3].

Әмір Темір билікке келісімен өзіне жақын шағатайлық тайпалардан сенімді гвардия құрды. Ол бұл тайпаларға әртүрлі артықшылықтар берді. Сондықтан осы тайпалардан құралған әскер Әмір Темір билігінің негізгі тірегіне айналды. Әмір Темір бүкіл Мәуереннахр өлкесіне өз билігін орнатысымен, мемлекеттің ішкі

тәртібін ретке келтіруге кіріскені белгілі. Ол өз қарамағындағы елді 40 аймаққа бөліп, соның он екісіне тамға беріп, олардың өзінің сенімді серіктері екендігін атап өтеді. Бұлар: барлас, тархан, арғын, жалайыр, түлкіші, дулат, моғол, сұлдыз, тугай, қыпшақ, арлат, татар [4]. Біздің пайымдауымызша осы кезеңде, яғни әмір Темір мемлекетінің жаңа әкімшілік жүйесіне байланысты Шағатай ұлысындағы бұрынғы феодалдық иеліктердің көбі жойылған болуы керек. Бұрын Бұхара және оның аймағы Садр бастаған діни иелік болса, ендігі тұста мұнда негізінен наймандар шоғырлана бастаған болуы керек. Себебі деректерде 1376-1377 жылдардағы оқиғаларды баяндай отырып, Хорезмге жасаған үшінші жорығынан қайта Самарқандқа оралған Темірдің әмір Ақбұға мен Бұхараның қадірлі адамдарына сый-сыяпат көрсетіп, ризашылығын білдіргені туралы айтылады [5]. Сондай-ақ тағы бір ортағасырлық автор Камал ад-Дин Али Бинайдің жазуынша Мұхаммед Шайбани хан Яссы мен Сауран қалаларын жаулап алағаннан кейін, Бұхарадан Ақ Сайд бек найман мен тағы басқа адамдарды арнайы кісі жіберіп алдырған [6]. Бұл мәліметтер бізге Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін шығыс Дешті Қыпшақта орын алған саяси тұрақсыздық кезінде Дешті Қыпшақ наймандарының бір бөлігі Бұхара маңында шоғырланаған шағатайлық наймандардың иеліктерінен пана тапқан болуы керек деп ой түюге мүмкіндік береді.

Темір бүкіл Мәуереннахр өлкесіне билігін орнатқан тұстан бастап бұрынғы Шағатай ұлысының бір бөлігі саналған Жетісудағы Моғолстан мемлекетін жаулап алу ойынан бас тартқан емес. Темірдің Жетісу өлкесіне жасаған жиі-жиі шапқыншылық соғысы өлке халқының қырғынға ұшырауы мен экономикалық жағынан құлдырауын туғызды. Деректерде найман тайпасынан шыққан әмірлердің бірі Ақбұғаның есімі мен оларға қатысты оқиғалар Темірдің Моғолстанға жасаған жорықтарына байланысты айтылады. Енді осы оқиғаларды талдауға көшсек.

Бұл кезеңде Моғолстан мемлекетінде ішкі саяси тұрақсыздық басталған еді. Себебі Тоғы-

лық-Темірдің мұрагері Ильяс-Қожа өлтірілгеннен кейін, Моғолстандағы билікке әмір Қамар ад-Дин ұмтылды [7]. Моғолстан мемлекетіндегі осы жағдайды пайдаланған Темір 1375 жылы әскерімен жорыққа аттанады. Ол 1375 жылы Сайрамнан шығып Шарыңға дейін жетеді. Дегенмен жорықтың алғашқы кезінде қатты жаңбыр аралас қар жауғандықтан жорық амалсыз кейінге шегеріледі. Осы жылы көктемде наурыз айында Темірдің ұлы Жаһангер ханзада бастаған алдыңғы шепке Шейх-Мұхаммед Байан Сулдуз бен Әділ-Шах Жалайыридің әскерлерін тағайындайды [8]. Осы кезде қолға түскен жетеліктің, яғни Жетісулықтың хабарлауынша Қамар ад-Дин әскері Көктөбе таулары бойында орналасқаны белгілі болады. Дегенмен ол Темір әскерінің жақындап қалғанын біліп, қиын өткелді Берке-и Турлак (Шарын өзенінен солтүстікке қарайғы ағысы тұсынан құятын өзендер маңы [9]) атты үш қиын жартасты сайдан тұратын жерге шегінеді. Дегенмен Темір әскері Қамар ад-Динді бұл жерден қуып жетіп, талқандайды. Оның әмірлері Қамар ад-Дин әскерлерін Іле өзені бойымен өкшелей қуады. Ал Жаһангер ханзада бастаған топ Шығыс Түркістан жерінде оның әйелі мен қызын қолға түсіріп қайтады [10]. Өз басы аман құтылған Қамар ад-Дин келесі жылы, яғни, 1376 жылы Темірдің Хорезмге жорыққа аттануын пайдаланып Ферғанаға шабуыл жасайды. Бұл оқиға туралы хабар алған Темір Сары-Бұғы, Әділ-шах Жалайыр, Хитай Бахадур, Ильчи-Бұғы, Ақбұғы және т.б. әмірлер бастаған 30 мың әскерді Қамар ад-Динге қарсы аттандырады. Оларға қайткен күнде де Қамар ад-Динді тауып, көзін жою тапсырылады [11].

Дегенмен осы кезеңде күтпеген оқиға орын алады. Әділ-Шах жалайыр мен қыпшақтардың әмірі Сары-Бұғы Хитай-Бахадур мен Елші-Бұғыны тұтқындан, жалайырлар мен қыпшақтардан құралған өз әскерлерімен Самарқанд қаласын қоршауға алады [12].

Себебі бұрынғы Шағатай ұлысында орын алған, әрі оның екіге бөлініп жылжуына себеп болған көшпелі тұрмыс пен отырықшы өмір салты арасында туындаған күресті жақтаушы саяси топтар арасындағы теке-тірес толық шешілген жоқ еді. Сондықтан бұл мәселе Темірдің де алдынан шықты. Әмір Темір және оның тұсында жүзеге асырылған іс-шаралар оның соңғы бағытты жақтаушылардың өкілі екендігін көрсеткені белгілі. Әрине, Мәуереннахр сияқты бай өлке ежелден қала мәдениеті мен отырықшы егін шаруашылығы дамыған аймақ еді. Сондықтан Жалайырлар Темірдің билігіне қарсы

шығады. Бірақ Әділ-Шах пен Сары-Бұғы бастаған бұл топтың Темірдің астанасын басып алып, өз биліктерін орнату әрекеті еш нәтиже бермейді. Жаһангир ханзаданың қол астындағы, Ақбұғы найман және т.б. бахадүрлер басқарған Әмір Темір әскерлері жалайырлар мен қыпшақтардың бұл әрекеттерінің тас-талқанын шығарады. Жеңіліске ұшыраған Әділ-шах жалайыр мен Сары-Бұғы Ақ Орда билеушісі Орыс ханнан пана тауып, оның сарайының мулазимдеріне айналады [13].

Ал, Орыс ханның қол астынан пана таба алмаған Әділ-шах Жалайыри мен Сары-Бұғы арада біраз уақыт өткенде әмір Қамар ад-Динмен жақындасуға бел байлайды [14]. Олар біздің ойымызша, Қамар ад-Динмен күш біріктіру арқылы Темірге соққы беруді көздесе керек. Сары-Бұғы мен Әділ-Шах жалайыр Қамар ад-Дин әмірмен Жанғыз-Ағаш деген жерде кездесіп, бірігін жасайтын іс-қимылдарының жоспарын жасайды [15]. Дегенмен Әмір Темір мен Қамар ад-Дин арасында орын алған бұл шайқаста, соңғысы жаралы, жаяу күйінде жау қолында қалу қаупінен әрең құтылады [16]. Осы кезеңде Әмір Темір Әділ Шах сияқты өзіне қарсы бас көтеріп, астанасын қоршауға алуға дәті жеткен адамнан да құтылуға асыққаны анық. Сондықтан Қамар ад-Дин қашып құтылған соң, ол арнайы адам жібертіп, Әділ Шахты іздестіреді. 1376 жылдың аяғына таман Әділ-Шахтың Сырдария мен Талас өзендерінен оңтүстік-шығысынан солтүстік-батысқа қарай созылып жатқан Қаратау тау жоталары бойында жүргені туралы хабар келеді [17]. Әділ-Шахқа қарсы аттанған Барат-қожа Күкелташ пен Елші-Бұғы, Ақбұға бахадүр атты әскермен Самарқанд қаласынан шығып, Қаратауға аттанады. Отырар қаласынан қосымша жасақ алғаннан кейін олар Әділ-Шах жалайырдың соңынан мықтап түседі. Қаратау баурайында Дешті-Қыпшақты бақылап отыру үшін тұрғызылған Ақсума деп аталатын мұнара түбінде Әділ шах қолға түсіп, өлтіріледі [18]. Темірдің бұйрығымен жалайырлар ұлысы таратылады. Ал, Әділ шахтың серігі Сары-Бұғы қыпшақ екі жылдан кейін қайта оралып, әмір Темірдің кешіріміне ие болып, өз елін, яғни қыпшақтарды билеу құқығын қайтарады [19]. Ал, Темірдің Қамар ад-Динге қарсы күресі жалғасады. Ол Омар-шейх ханзаданы Ақбұға найман бахадүр, Хитай бахадүр және т.б. әмірлермен бірге дулат әміріне қарсы аттандырады. Олар Қаратау маңында Қамар ад-Дин әскерін талқандайды [20]. Деректерде бұдан кейінгі оқиғаларда Ақбұға найман есімі

кездеспейді. Оның өзін әмір Темірдің қасына жерлесін деген өсиеті орындалды ма, ол жағы да белгісіз.

Әмір Темір 1405 жылы 71 жасына қараған шағында қайтыс болды. Бұл оқиға оның алып империясының ішіндегі алауыздықты туғызды. Осылайша Темір қайтыс болғаннан кейін 100 жылдай әмір сүргеніне қарамастан Әмір Темір мемлекеті оның ұрпақтары тұсында бұрынғы мықты тәртібі мен ішкі бірлігінен айрылды.

Темір және оның ұрпақтары мемлекеті деп аталған, Темірдің қатал билігі мен қарудың күшімен құрылған бұл мемлекет те тарих сахнасынан кеткені белгілі. XVI ғасырдың басында Әмір Темір құрған алып империяны Дешті Қыпшақтан шыққан, көшпелі өзбектер ханы Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбани жаулап алады. Бұл кезеңдегі Шайбани әскерінің бір бөлігін дешті Қыпшақтан шыққан ру-тайпалар құрағаны белгілі.

Осылайша XIV-XV ғасырдың алғашқы жартысында орын алған тарихи оқиғалар барысында Шығыс Дешті Қыпшақтың ру-тайпалары бұрынғы Жошы, Шағатай ұлыстарының аумағында құрылған мемлекеттердің аумақтарына тарап қоныстанды. Осылайша көптеген түркі халықтарының қалыптасуының соңғы кезеңінде де олардың ортақ этникалық негіздерін қалаған компоненттердің араласуы орын алды. Ал, Шығыс Дешті Қыпшақ халқының негізгі бөлігі Керей мен Жәнібек көшін бастап, Қазақ хандығының негізін құрады.

1. Юдин В.П. Моғулы // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы, 2001. – 103 б.

2. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1. – Кн. 1. – 98 б.
3. Бартольд В.В. Улутбек и его время // Соч., Т. 2. Ч. 2. – М., 1964. – 34 б.
4. Темур Тузуклари (форсчадан. А. Согдий ва Х. Караматов тарж.; Б. Ахмедов тахр осында; (Сузбани ва изохлар Б. Ахмедовники). Т.Ғ. Гулом номидиги Адабиет ва сохлат нашр., 1996. – 109 б.
5. Матла ас-са дайн ва маджма ал-Бахрайн Абд ар-Раззака Самарканди // МИКК. – М., 1973. – вып. 1. – 153 б.
6. Камал ад-Дин Али Бинай шайбани-наме // МИКХ. – 122 б.
7. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Соч., Т.2. Ч. 1. – М., 1963. – 80 б.
8. Шараф ад-Дин Али Йезди. Зафар-наме // МИКХ. – 145 б.
9. Қараңыз: Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. – 81 б.
10. Шараф ад-Дин Али Йезди. Зафар-наме // МИКХ. – 145146 бб.
11. Сонда. – 146 б.
12. Сонда. – 146 б.
13. Сонда. – 146 б.
14. ал-Бахрайн Матла'ас-са'Дайн Рос Маджма. // МИКК. – 168 б.
15. Аноним Искендера // СМИЗО. – Т.2. – М., 1941. – 137 б.
16. Шараф ад-Дин Али Йезди. Зафар-наме // МИКХ. – 147 б.
17. Сонда. – 147-148 бб.
18. Шараф ад-Дин Али Йезди. Зафар-наме // МИКХ. – 148 б.
19. Зафар-наме // МИКК. – 133 б.
20. Сонда – 134 б.

В данной статье рассматриваются вопросы изменения этнического состава чагатаидов в период правления эмира Тимура. Автор на основе письменных источников показывает этнические взаимосвязи чагатаидов с населением Восточного Дашти Кипчака.

This article explores the changes in the ethnical structure of Chagatid's during the reign of Emir Timur. The author, based on written sources, shows ethnic links of Chagatids to the people of East Dashti Kipchak.

А. Ш. Алтаев, А. Ж. Ерманов

РЕКА ИРТЫШ В МОНГОЛЬСКУЮ ЭПОХУ

История Павлодарского Прииртышья в XIII-XVI вв. неразрывно связана с историей существовавших в этот период государств, таких как Золотая Орда, Государство кочевых узбеков, Сибирское ханство Кучума.

С начала XIII века Северо-Восточный Казахстан попадает под власть монгольских ханов и входит в состав улуса Джучи, старшего сына

Чингисхана. В период Золотой орды он входил в удельное владение правителей Серой Орды – Шейбанидов. Особо ценными для истории Павлодарского Прииртышья этого периода являются сведения, относящиеся к политической истории Западной Сибири, где правителями были родственные казахам тюркские династии. Следует отметить, что вся Евразийская степь в